

Buhara'dan Hicaz'a Hac Yolculuğunda Hacıların Kültürel Temasları (XIX. Yüzyıl)

Pilgrims' Cultural Contacts on Their Journey to the Hijaz from Bukhara in the 19th Century

Mustafa Tanrıverdi¹

öz

Türkistan Müslümanlarının Hicaz'a gerçekleştirdikleri hac ziyaretleri, zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte, hacıların Osmanlı Devleti ve Osmanlı vatandaşlarıyla kültürel bağlar kurması bakımından önem arz etmektedir. Uzun süren hac yolculuğunun farklı güzergahları olmakla birlikte, İstanbul üzerinden Hicaz'a ulaşmak Türkistanlı hacıların önceliği olmuştur. Zor ve sıkıntılı yolculuğun İstanbul durağı, hem dinlenme hem de kültürel ve dini bağları kuvvetlendiren bir fonksiyon üstlenmiştir.

Osmanlı topraklarına gelen Türkistanlı hacılar arasında Buhara Emirliği'nden gelen hacıların yoğun olduğu arşiv belgelerinden tespit edilebilmektedir. Buhara uleması ve dervişlerine büyük ilgi gösterilmiş, buldukları yerlerde usulünce ağırlanmışlardır. Uzun süreli kalmak istekleri var ise gerekli kolaylık sağlanarak, medrese ve tekkelerle ilişkili olmalarına önem verilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ulaşım imkanlarının artmasıyla birlikte yoğunlaşan hac ziyaretleri, Türkistan'ı idaresi altında bulunduran Rusya'yı endişelendirmeye yetmiştir. Bu endişe, hac ziyaretlerinin bölge Müslümanlarının dini ve siyasi bağımsızlık noktasında Rusya'dan ayrılmaya sevk edebilecek bir rolü olduğu iddiasından kaynaklanıyordu. Bu çalışma, Buhara'dan hac yolculuğuna çıkanların hac güzergahında Osmanlı Müslümanlarıyla kurdukları kültürel temaslarını Osmanlı Arşivi belgeleri temelinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Buhara, Hac, İstanbul, Rusya, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

Although the pilgrimages of Turkestan Muslims to the Hijaz were interrupted from time to time, establishing cultural ties with the Ottoman Empire and Ottoman citizens was important to the pilgrims. Despite the presence of different routes for the long pilgrimage, reaching the Hijaz by way of Istanbul was a priority for Turkestan pilgrims. The Istanbul stop along the difficult and troublesome journey took on the function of both being a rest and way to strengthen cultural and religious ties. According to archival documents, the pilgrims from the Emirate of Bukhara made up a very significant number of the pilgrims from Turkestan who came to Ottoman lands. Great attention was paid to the Bukhara ulama and

¹ Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Tanrıverdi (Doç. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: tanriverdi@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1307-5354

Başvuru/Submitted: 13.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.01.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.01.2023

Kabul/Accepted: 19.02.2023

Atıf/Citation: Tanrıverdi, M. "Buhara'dan Hicaz'a
Hac Yolculuğunda Hacıların Kültürel Temasları
(XIX. Yüzyıl)". *Avrasya İncelemeleri Dergisi -
Journal of Eurasian Inquiries* 12, 1 (2023): 69-79.
<https://doi.org/10.26650/jes.2023.004>

dervishes, and they were duly hosted in the places they visited. If they wished to stay for a long period of time, they were provided with the necessary facilities, with emphasis placed on their association with madrasahs and Sufi lodges. Toward the end of the 19th century, the pilgrimages intensified with the increase in transportation facilities; this was enough to worry Russia, which ruled Turkestan. The concern stemmed from the claim that pilgrimages played a role that could lead the Muslims of the region to separate from Russia in terms of religious and political independence. The aim of this study is to evaluate the cultural contacts the pilgrims from Bukhara had with Ottoman Muslims along the pilgrimage route based on Ottoman archival documents.

Keywords: Bukhara, Hajj, Istanbul, Russia, Ottoman Empire

EXTENDED ABSTRACT

Hajj pilgrimages to the Hijaz from lands under the administration of the Russian Empire intensified at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century with the effects from the increase in transportation facilities. These pilgrims braved a very difficult journey in terms of the distance and time they had to overcome and attached great importance to being in Istanbul, which they regarded as the completion of the pilgrimage alongside arriving at the Hijaz. In order to deeply experience the spiritual climate of Istanbul, they tried to stay in inns close to the monumental mosques and to fulfill their daily prayers in these mosques. The pilgrims made various cultural contacts during their stay in Istanbul and turned the places they had initially established as accommodations and meeting places for obtaining the necessary permits from the Ottoman government for things like travel into Sufi centers. Bukharan pilgrims built cultural bridges between Bukhara and Turkey, particularly between Bukhara and Istanbul.

To arrive in Istanbul, the Bukharan pilgrims reached the Caspian Sea, travelled to Crimea by way of Astrakhan, and then to Istanbul by sea via the ports in Kefe, Anapa, Azov, or Ozi on the north coast of the Black Sea. A small number of pilgrims who wished to perform the pilgrimage without stopping in Istanbul first came to the ports in Sinop or Samsun on the Black Sea coast. They then travelled overland to join the caravans that left Istanbul for Damascus in Eskişehir and Konya.

While the pilgrimage was already a long journey, the reasons for making it even longer by coming to Istanbul can be explained by the spiritual world of the pilgrims as well as their view of the world. Visiting the caliphate before or after the pilgrimage was regarded as an essential part of the pilgrimage, as well as visiting the mosques and holy places in Istanbul, and Bukharan pilgrims wanted to feel this spiritual climate in their hearts.

Pilgrims who arrived in Istanbul after a long journey would stay there for a while. The pilgrims, who included scholars, dervishes, and sheikhs, visited locales that had an important place in the cultural life of Istanbul and communicated with Ottoman scholars and dervishes.

Dervish lodges and khanqahs were among the places pilgrims visited. These places had strong spiritual ties with Ottoman civilization, and this was the main reason pilgrims came.

In addition, the pilgrims from Bukhara in particular had also established their own Sufi lodges in Istanbul. Emir Buhâri Tekke and Murâd-ı Buhâri Tekke stand out among the lodges founded by Bukharan Sufis. These Sufi institutions founded after two important names who'd

come to Istanbul as a result of their pilgrimages can be seen to have played an important role in Istanbul's cultural life, especially during the pilgrimages from Bukhara when they became centers for pilgrims to visit.

Divâne Ali Özbek Tekke in Bülbül Deresi was a lodge dedicated to accommodating the people of Bukhara. Although the expenses of the dervish lodge were covered by the Ottoman government, this support was insufficient to meet the pilgrims' expenses, so those who stayed there tried to learn an art and earn income. The lithography method taught by Sheikh Hajji Mehmed Salih Efendi is the most important example of this. He used to print books with this method. In 1860, he applied to the Education Council (*Maarif Meclisi*) and submitted by letters his request to print books. That printing was carried out in the Özbek Tekke, which was frequented by pilgrims and where people with many different professions and skills came together, was not a coincidental development. Some of these people residing in the tekke, who were mostly Turks from the Turkestan geography, can also be said to have had previous experience using a printing press. The widespread use of the printing press in Bukhara, Tashkent, and Samarkand at that time was the most important reason for this.

The Uzbek Tekke of Naqshbandi, located in the Küçük Ayasofya neighborhood of Kadırga, was founded by İsmâil Efendi, the Istanbul Treasurer (*Defterdar*) for Naqshî dervishes coming from Turkestan. Due to the important role the Uzbeki sheikhs played in the relations between the Ottoman Empire and the Turkestan khanates, this Sufi lodge was considered the most important of the Uzbek tekkes in Istanbul. The Uzbek Tekke in Üsküdar was a seedbed for keeping alive the characteristics of the Turkestan Sufi culture that were specific to the Yassawiyya. The fact that Sheikh Mehmed Sâdık Efendi spread the art of marbling, which he had learned in Bukhara, by teaching it in Istanbul and that his son and successor, Sheikh İbrahim Edhem Efendi, nicknamed *hezarfen* [man of 1,000 sciences], practiced handicrafts such as calligraphy, marbling, fine carpentry, hakkâk, printing, weaving, and carving shows not only the spiritual aspect of the Sufi lodge but also its place in the history of Turkish art. The Uzbek Tekke was not only a shelter for those coming from Turkestan, but also a consulate for those coming from the region.

In addition, the Bukharan sheikhs and dervishes in Istanbul were understood to have had close relations with the Ottoman dynasty. Sultan Abdul Hamid II's closeness with Suleyman Efendi of Bukhara, the Sheikh of the Uzbek Tekke, at the beginning of his reign is the most important example of this. Sheikh Suleyman Efendi first came to Istanbul as the administrative clerk of the Emir of Bukhara and later became the sheikh of the Uzbek Tekke in Istanbul. In 1869, Sheikh Süleyman Efendi was sent to Turkestan to explain the Ottoman Empire's Turkestan policy to the Bukharan people.

The cultural contacts Turkestan pilgrims had in Ottoman lands are noteworthy in terms of how they affected both geographies. Thanks to the pilgrimages, societies got to know each other more closely and found the opportunity to discover their cultural commonalities. This study analyzes the traces of these cultural contacts in light of the literature and archival documents.

Giriş

Rusya İmparatorluğu idaresindeki topraklardan Hicaz'a yapılan hac ziyaretleri, ulaşım imkanlarının artmasının da etkisiyle, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yoğunluk kazandı. Aşılması gereken mesafe ve zaman bakımından oldukça zorlu bir yolculuğu göze alan hacılar, Hicaz'a ulaşmanın yanında, hac vazifesinin adeta tamamlayıcısı olarak gördükleri İstanbul'da bulunmaya büyük önem verdiler. İstanbul'un manevi iklimini yakından solumak için bilhassa abide eser niteliğindeki camilere yakın hanlarda konaklamaya ve günlük ibadetlerini bu camilerde yerine getirmeye çalıştılar. İstanbul'da kalınan sürede çeşitli kültürel temaslarda bulunan hacılar, başlangıçta konaklama ve Osmanlı hükümetinden yol vs. için gerekli izinlerin alınmasında toplanan yer amaçlı teşekkül ettirilen mekanları tasavvuf merkezleri haline getirdiler. Buharalı hacılar Buhara ve Türkiye, özelde ise Buhara ve İstanbul arasında kültürel köprüleri kurdular.

1) Buhara'dan Gelen Hacıların Güzergâhı ve Yolda Karşılaşılan Zorluklar

Rusya, demiryolu ağını XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan ve Kafkasya'da genişletmiş; bununla birlikte daha önce İran, Afganistan ve Hindistan üzerinden geçen kervan yolları artık daha az tercih edilir duruma gelmişti. Artık eski güzergâh yerine Krasnovodsk, Bakü ve Batum'u; daha sonra Taşkent demiryolunun devreye girmesiyle (1905) Türkistan, İdil boyu ve Orenburg, Samara, Odessa hattını kullanmaya başlayacaklardır. Bu durumda Rusya Müslümanlarının Hicaz'a yolculuklarının birkaç güzergâh üzerinden gerçekleştiği söylenebilir.¹

1880'lerden sonra ise her yıl, Rusya İmparatorluğu sınırlarında yaşayan yaklaşık 10.000 Müslüman Karadeniz'e ulaşarak, buradan Osmanlı başkentine yolculuklarını sürdürüyorlardı.² Yalnızca Buhara'dan gelenlerin sayısı, Rusya'dan gelen toplam hacı sayısının %20 sine tekabül ediyordu. 1901 yılında İstanbul'a Buhara ve civarından 2000 kişi gelmiş ve bunların çoğunluğu vapur buldukça Hicaz'a doğru yola çıkmışlardır. Vapur bulamayıp iskeleye yakın hanlarda 1901 yılı sonuna doğru 340 kişi konaklamaktaydı.³

Halifeliliğin merkezi İstanbul'da bulunma arzusunun, yolcuların güzergahını belirleyen en önemli unsur olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'a gelen Buharalı hacılar, Hazar Denizi'ne ulaşmakta, Astrahan üzerinden Kırım'a oradan da Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Kefe, Anapa, Azak ve Özi limanları vasıtasıyla deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydiler. Az da olsa, İstanbul'a uğramadan hac ziyaretini gerçekleştirmek isteyenler Karadeniz kıyısındaki Sinop veya Samsun limanlarına gelip, İstanbul'dan Şam istikametinde yola çıkan hac kervanlarıyla Eskişehir- Konya taraflarında buluşmak üzere kara yoluyla yolculuklarına devam ediyorlardı.⁴

Hac yolculuğu zaten uzun bir yolculuk iken İstanbul'a gelerek daha da yolu uzatmanın sebepleri hacıların manevi dünyaları ve dünyaya bakışlarıyla açıklanabilir. Hac görevinden

1 Alfina Sibgatullina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul 2014, s. 25.

2 Eileen Kane, *Russian Hajj Empire and the Pilgrimage to Mecca*, New York 2015, s. 47.

3 BOA, BEO 1767/132478 (2)

4 Yusuf Sarımay, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", *Bilig*, Kış 2019, Sayı: 88, s. 5-6.

önce veya sonra hilafet makamına uğramak, bir anlamda hacın mütemmim cüzü olarak kabul ediliyordu. İstanbul'da bulunan camiler ve kutsal mekanların ziyareti hac ziyaretinin bir parçasıydı⁵ ve Buharalı hacılar bu manevi iklimi gönüllerinde hissetmek istiyorlardı.

Buhara'dan gelen hacıların yolculuk boyunca sıkıntı çektiği meselelerin başında salgın hastalıklar gelmekteydi. Uzun süren yolculuklarda ve bilhassa Hicaz'da yoğunlaşan görüşmelerde salgının yayılması mümkün olabiliyordu. Bu durum hem Osmanlı hem de Rusya idaresinin çeşitli önlemler almasını gerektiriyordu. 1898'de A. M. Levin tarafından hazırlanan "*Palomniçestvo russkih musulman s sanitornoy toçki zreniya*" (Rusya Müslümanlarının Hac Ziyareti ve Toplum Sağlığı Açısından İncelenmesi) adlı rapor, Rusya topraklarına salgının taşınmasını engellemek için alınan önlemleri açıklamaktadır. Rapor İstanbul, Cidde ve Hicaz'dan alınan bilgilerden hareketle hazırlanmıştı.⁶ Salgın yoğun olarak Hicaz ve Cidde'de görülmekteydi. Çoğunlukla salgının Hindistan ve Doğu Hindistan'dan gelen hacılar aracılığıyla bölgede yayıldığı⁷; ancak Rusya tarafından gelen hacıların da 1831 ve 1910 yılındaki salgını taşıdıkları düşünülmüştür.⁸

Salgın nedeniyle sıkı karantina kuralları uygulanıyordu. Bu durum, hacıların hac ziyaret sürelerini doğrudan etkiliyordu. Karantinada iken koleraya yakalananların muayeneleri tamamlanana kadar hac yolculuklarına devam etmeleri sakıncalı bulunuyordu.⁹ Karantinada uzun süre kalmak ise hacıları maddi ve manevi yönden etkilemekteydi. Kaldıkları süre boyunca hacılar arasında gerginlikler olabildiği gibi, hacıların karantina masraflarının da karşılanması gerekiyordu. Bu durumda Rusya Müslümanları için devreye Osmanlı şebenderlikleri girebiliyordu.¹⁰

2) Buharalı Hacıların İstanbul'daki Kültürel Temasları

Uzun bir yolculuk neticesinde İstanbul'a varan hacılar burada bir müddet kalırlardı. Aralarında alimler, dervişler ve şeyhlerin de bulunduğu hacılar, İstanbul'un kültür hayatında önemli yeri olan mekanları ziyaret eder ve Osmanlı uleması ve dervişleriyle iletişim kurarlardı.

Hacıların uğrak mekanları arasında tekkeler başta olmak üzere dergâh, hânkâh gibi yerler bulunuyordu. Bu yerlerde Osmanlı medeniyet tasavvurunun manevi bağları kuvvet buluyordu¹¹ ve bu özelliği hacıların gelmesi için en önemli gerekçeyi oluşturuyordu.

Bununla birlikte, bilhassa Buhara'dan gelen hacılar kendi tekkelerini de İstanbul'da teşekkül etmişlerdi. Buharalı tasavvuf ehlinin kurduğu tekkelerin başında Emir Buhârî Tekkesi ve

5 Sarıay, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul...", s. 6.

6 Sibgatullina, İki İmparatorluk Arasında..., s. 47-48.

7 Salgın ve karantina uygulamaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolerâ", çev. Münir Atalar, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 7 (1996), s. 497-511.

8 Ahmet Asker, "Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolerâ", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22, 1 (2021), s. 105.

9 BOA, DH. İD 50/16 (2).

10 BOA, BEO 974/73005.

11 Nuran Çetin, "Murâd'ı Buhârî Tekkesi ve Fonksiyonları", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Sayı 4), 2005, s. 6.

Murâd-ı Buhârî Tekkesi öne çıkmaktadır. İki önemli ismin hac ziyaretleri sonucunda İstanbul'a gelmesiyle kurulan tasavvuf müesseselerinin İstanbul kültür hayatında büyük rol oynadığını; bilhassa Buhara'dan yapılan hac ziyaretlerinde haclıların ziyaret merkezi oldukları görülmektedir.

Emir Buhârî, Buhara'da doğmuş (1445), ilk tahsilini Buhara'da tamamladıktan sonra Semerkant'ta dönemin en meşhur mutasavvıfı Ubeydullah Ahrâr'a intisap etmiştir. Ahrâr'ın dergahında Anadolu'dan buraya gelmiş olan Abdullah-ı İlahî ile tanışmış ve onunla beraber Kütahya'nın Simav ilçesine gelerek burada açılan ilk Nakşibendi (Anadolu'da ilk) tekkesine intisap etti. Bir müddet sonra hacca gitmek üzere yola çıktı. Nihayet İstanbul'a gitmeye karar verdi. İstanbul'da ilk uğradığı yer Şeyh Vefâ Tekkesi oldu. Şeyh Vefâ ile görüşen Emîr Buhârî, 1477'den itibaren irşad faaliyetlerine başladı ve böylece Nakşibendiyye tarikatını İstanbul'da yayan ilk mutasavvıf olma özelliğini kazandı.¹²

Osmanlı tasavvuf tarihi bakımından önem arz eden kurumlardan birisi XVIII. yüzyıl başlarında kurulan Murâd-ı Buhârî Tekkesi'ydi. Aynı zamanda "*Seyyid Belhi Dergâhu*", "*Şeyh Murâd Efendi Tekkesi*" ve "*Şeyh Muhammed Murâd-ı Buhârî Tekkesi*" gibi isimlerle anılmakta olup Nişancı Mustafa Paşa mahallesinde yer almaktaydı. Tekke, ilk olarak hadis öğrenimi verilecek medrese olarak inşa edilmiş; 1715 yılında ise Muhammed Murâd Buhârî adına tekkeye dönüştürülmüştür ve Nakşibendiyye tarikatı müntesiplerine tahsis edilmiştir.¹³

Nakşibendiliğin Müceddidî kolunu, XVII. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'a getirenlerden ilki olan Murâd Buhârî (ö. 1720), 1640 yılında Semerkant'ta doğmuştur. Babası Semerkant nakîbü'l-Eşrâfî Seyyid Ali'dir. Beş defa hacca giden Şeyh Murâd Buhârî ikinci hac görevini ifa etmesinin ardından Kâhire'de ilim tahsiline devam etti. Şam'da verdiği ders ve tasavvufî sohbetleriyle dikkat çekti. İstanbul'daki ulemâ ve mutasavvıf arasında şöhreti hızla yayılan Şeyh Murâd Buhârî, İstanbul'a davet edildi ve 1681 yılında İstanbul'a yerleşti. İstanbul'da meşâyih, ulemâ ve devlet ricâli tarafından yakın ilgiyle karşılanan Murâd Buhârî, Eyüp'te Nişancı mahallesi'nde kendisine tahsis edilen konutta ikamet etti. Şeyh Murâd Buhârî İstanbul'da bulunduğu yıllarda Sultan IV. Mehmed başta olmak üzere Şeyhülislam ve pek çok önemli şahsiyetlerle irtibatla oldu.¹⁴

Murad Buhârî Tekkesi'nin hem kurucusunun ve daha sonra postnişin olarak görev yapanlardan bazılarının Türkistan kökenli olmaları nedeniyle, bu bölgelerden İstanbul'a gelenlerin ziyaret ettiği bir dergâh olarak tasavvuf tarihindeki yerini almıştır.¹⁵

Bülbül Deresi'ndeki Divâne Ali Özbek Tekkesi, Buhara ahalisinin ağırlanmasına tahsis edilen bir dergahtı. Burada yapılacak masraflar için her senenin başında Haremeyn-i Muhteremeyn Hazinesi'nden otuzar kuruş muharremiye verilmekteydi. Ancak bu miktar Buharalı haclıların ihtiyaçlarını yeterince karşılamıyordu. Buradaki Şeyhler bir sanat öğrenip gelir elde etmeye çalışıyordu. Şeyh Hacı Mehmed Salih Efendi'nin öğrendiği litografya usulü buna en önemli

12 Mustafa Kara, "Emir Buhârî", *DİA*, 11. Cilt, s. 125-126.

13 Çetin, "Murâd'ı Buhârî Tekkesi...", s. 7.

14 Çetin, "Murâd'ı Buhârî Tekkesi...", s. 10-11.

15 Çetin, "Murâd'ı Buhârî Tekkesi...", s. 33.

örnektir. Kendisi bu usulle kitap basmaktaydı. 1860 yılında da Maarif Meclisi'ne müracaat ederek harflerle kitap basma talebini iletmıştır.¹⁶ Hacıların uğrak noktası olan ve çok farklı mesleklere, maharetlere sahip insanların bir araya geldiği Özbek Tekkesi'nde matbaacılığın yapılıyor olması tesadüfî bir gelişme değildi. Tekkede ikamet eden ve genelde Türkistan coğrafyasından gelen Türklere oluşan bu kişilerden bazılarının matbaa kullanma konusunda daha önceden oluşmuş tecrübelerinin olduğu söylenebilir. Buhara, Taşkent ve Semerkant'ta bu dönemde matbaa kullanımının yaygınlığının olması bunun en önemli sebebidir.¹⁷

Buhara ulemasından olan Şeyh Hacı Mehmed Efendi'nin gösterdiği çabalar takdir görmüş ve kendisiyle birlikte iki müridine istedikleri yerde ikamet etme hakkı verilerek iki ayda bir beşer kuruştan on beş kuruş yevmiye bağlanmıştır.¹⁸

Kadırga'da Küçük Ayasofya mahallesinde Şehid Mehmet Paşa yokuşunda Sokullu külliyesinin yanında bulunan Nakşibendiyye'ye bağlı Özbekler Tekkesi, Türkistan'dan gelen Nakşî dervişleri için İstanbul Defterdarı İsmâil Efendi tarafından kurulmuştur. Özbek kökenli şeyhlerin Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerde oynadıkları önemli rolden dolayı, İstanbul'daki Özbek tekkeleri arasında en önemlisi sayılmaktadır.¹⁹ Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi, Türkistan tasavvuf kültürünün Yeseviyye'ye has tasavvuf kültürünün yaşatıldığı bir ocak olmuştur. Şeyh Mehmed Sâdık Efendi'nin Buhara'da öğrendiği ebru sanatını İstanbul'da da öğretmek için yayması, oğlu ve halefi "hezarfen" lakaplı Şeyh İbrahim Edhem Efendi'nin hat, ebru, ince marangozluk, hakkâklık, matbaacılık, dokumacılık, oymacılık gibi el sanatlarını icra etmesi, tekkenin yalnızca manevi yönünü değil Türk sanat tarihindeki yerini de göstermektedir.²⁰

Bununla birlikte İstanbul'daki Buharalı şeyh ve dervişlerin Osmanlı hanedanıyla da yakın ilişkiler içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid'in saltanatının başlarında Özbekler Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi ile yakınlığı²¹ buna en önemli örnek teşkil eder. Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul'a ilk defa Buhara Emiri'nin idarî kâtibi sıfatıyla gelmiş, daha sonra İstanbul'daki Özbekler Tekkesi'nin şeyhliğini yapmıştır. 1869 yılında ise Şeyh Süleyman Efendi, Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetini Buharalılara anlatmak amacıyla Türkistan'a gönderilmiştir.

Özbekler Tekkesi, Türkistan'dan gelenlerin konaklama yeri olmanın yanı sıra bu bölgeden gelenler için bir konsolosluk görevi yürütmüştür.²²

16 Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi", *Üsküdar Sempozyumu 1 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler*, Cilt 1, İstanbul 2004, s. 204.

17 Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbulu'nda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLII, 2013, s. 323-327.

18 BOA, A.MKT. NZD 344 / 80

19 M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi-İstanbul Kadırga'da Orta Asya'dan gelen dervişlerin barınması için inşa edilen Nakşibendî tekkesi", *DİA*, 34. Cilt, s. 121.

20 M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi-İstanbul Üsküdar'da Orta Asya'dan gelen dervişlerin barınması için inşa edilen Nakşibendî tekkesi", *DİA*, 34. Cilt, s. 123.

21 Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *DİA*, 23. Cilt, s. 474.

22 Sibgatullina, s. 110.

Hac yolculuğuna çıkanların bir kısmı “*Hacnâme*” ler kaleme alarak, yolculuk esnasında gördüklerini anlatmışlardır. Bu eserlerde, hacılar uğradıkları şehirlerin sosyal, ekonomik ve siyasi durumları gibi konularda önemli bilgilere yer vermekteydiler. Özbekistan’dan gelerek hatırat kaleme alanlar arasında Buharalı şair Qarı Rahmatullâh Vazeh (1818-1894), Taşkentli Mirza Âlim Mahdûm bin Dâmullâ Mirza Rahim Taşkendi, Muhammed Sâlih Hacı gibi isimler yer almaktaydı.²³

3) Osmanlı Hükümeti’nin Buharalı Hacılara Yaklaşımı

Buhara’dan gelen hacıların, hac yolculuğunu sıkıntısız geçirmeleri konusunda Osmanlı Hükümeti’nin gerekli tedbirleri aldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Hacıların İstanbul’da camilere yakın bölgelerde konaklama istekleri, hükümetin öncelikli konuları arasında yer almıştır. İstanbul şehreminin (belediye başkanı), Dahiliye Nezareti’ne yazdığı 31 Ağustos 1910 tarihli yazıda, Rusya ve Buhara taraflarından gelen hacıların konaklama sorununa değinilmekte ve bu sorunun çözümü için öneriler sunulmuştur. Buna göre, İstanbul’a gelerek kutsal camilerin yakınında konaklamak isteyenler için 300 kişilik bir misafirhane vücuda getirilmesi planlanmıştır. Ancak konaklama ihtiyacının aciliyeti nedeniyle geçici olarak Ahurkapu’daki mektep binasının askeriyeden alınarak hacıların ikametine tahsis edilmesi önerilmiştir. Bu mümkün olmadığı takdirde ise bir han kiralanması düşünülmüştür.²⁴

Bununla birlikte Buharalı hacılar için, hac güzergahı ve Mekke ve Medine’de tekke ve kütüphane inşa edilmiştir. Medine-i Münevvere’de Şeyh Mehmed Mazhar Efendi tarafından inşa edilen tekke ve kütüphaneye buğday ve para aktarılmaktaydı.²⁵

Hacılar arasında Osmanlı bürokratlarının bağlantılı olduğu ve hürmete layık olduğu vurgulanan isimler bulunuyordu. 1861 yılında Şam valisi Mehmet Emin Paşa’nın Sadrazam’a yazısında Külal sülalesinden ve Nakşibendi tarikatından olan Seyyid Abdülvahid Efendi ile üç müridinin hac için İstanbul’a geleceğini belirterek kendilerine yardım gösterilmesi talebinde bulunuyordu.²⁶

Buhara ulemasından Özbekler Şeyhi Mehmed Emin Efendi ve yanındakilerin hac ziyaretinden dolayı Mısır Valiliği ve Cidde Valiliğine merkezden yazı gönderilerek, onlara hürmet gösterilmesi isteğinde bulunulmuştur.²⁷

Buhara emiri tarafından Mekke’ye göndermek üzere gönderilen sandığın İstanbul gümrüğünde açılmaksızın geçişine müsaade edilmesi, hem güven hem de gösterilen ilginin bir göstergesiydi. Bu konuda yalnızca Rusya sefareti baş tercümanı Maksimov’un, sandıkta hiçbir zararlı eşya yoktur diye yemin etmesi yeterli olmuştur.²⁸

23 Sharifa Toshova, “Türkistanlı Hacı ve Seyyahların Gözüyle İstanbul”, *GTTAD*, Cilt: 3, Sayı: 6, Temmuz 2021, s. 402-403.

24 BOA, DH. İD 77/9 (2)

25 BOA, BEO 755/56612 (1)

26 BOA, A.MKT.UM 506/68 (2)

27 BOA, A.MKT.UM 761/27 (1)

28 BOA, BEO 404/30277 (1)

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığında hac ziyaretini gerçekleştiren Buhara Şeyhülislamı'nın, Osmanlı Hükümeti'ne haber vermeden Osmanlı topraklarını terk etmeye çalışması dikkate değerdir. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın savaş halinde olduğu ve Kafkasya cephesinde savaşın devam ettiği günlerde, Buhara Şeyhülislamı Molla Mehmed Beka Hoca Haydar, yanındaki on iki kişiyle birlikte Mekke-i Mükerreme'den 1915 Ocak ayının başında İstanbul'a dönmüş ve Hürriyet Oteli'nde beş gün kaldıktan sonra Bulgaristan yoluyla memleketine dönmek üzere 11 Ocak 1915'te trene binmiş ve bu durum emniyet tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.²⁹ Buhara Şeyhülislamı'nın, Osmanlı Hükümeti yetkililerine haber vermeden ülkeden ayrılması, muhtemelen kendisinin esir olarak tutulabileceği veya Rusya Hükümeti'nin dönüşte sıkıntı çıkaracağından duyduğu endişeden kaynaklanmış olabilir.

Savaşın başlamasıyla birlikte, Buharalı hacıların bir kısmı memleketine dönememiştir. Bu kişilerin sabit ikamet adreslerinin olmaması, sürekli bir seyahat halinde olmaları, savaşın cereyan ettiği bir dönem olması nedeniyle de asayiş bakımından sorun teşkil etmekteydi. Karesi Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen belgede, merkez livada elinde seyahat izni olmaksızın dolaştığı görülerek polis tarafından tevkif edilen aslen Buhara'nın Nemangel kazası ahalisinden ve Rus tebaasından Hacı Azim oğlu Hacı Fırka hakkında icra kılınan tahkikat ve tetkikat neticesi anlatılmaktadır. Belgedeki bilgiye göre, 1914 senesinde hac farızasını yerine getirmek üzere Hicaz'a giden ve daha sonra dünya savaşının ortaya çıkması nedeniyle memleketine dönemeyerek Şam, Halep ve Eskişehir taraflarında bekçilik ve amelelik etmek suretiyle vakit geçirmiş olduğu anlaşılmış ve adı geçen kişinin bu şekilde dolaşmasının kanuna uygun olmadığından hareketle kanun hükmü gereğinde ikamet tezkiresi verilmesi kararlaştırılmıştır. Karesi Mutasarrıflığı, bu kişinin etraflıca soruşturulmasının da gerekli olduğunu vurgulayarak, Dahiliye Nezareti'nden talepte bulunmuştur.³⁰

Buhara'dan gelenlerin hac yolculuklarını tamamlama konusunda zaman zaman ekonomik sıkıntıları ortaya çıkmaktaydı. Bunun için Osmanlı padişahının ve Osmanlı hükümetinin desteğine başvuruluyordu. 1849 yılında hacca gitmek gayesiyle İstanbul'a gelen Buhara civarındaki Türkistanlı Ahmed Yesevi'nin sülalesinden olduğundan bahisle kendilerine yardım edilmesine dair Paşa Hoca adlı kişi arzihal sunmuştur.³¹

Hac yolculuğunun uzaması harcamaları arttırıyor ve hacıların paraları bitebiliyordu. Çok sayıda Buharalı hacının İstanbul'a varmaları, burada konaklamaları, hac vazifelerini yerine getirmek üzere kutsal topraklara ücretsiz olarak gönderilmeleri ve Buhara'ya dönmeleri konusunda yardımlar yapılmıştır.³²

Buhara'dan gelenlerin çoğunluğunun hac vazifesini gerçekleştirmek üzere Osmanlı topraklarına geldiğini yukarıda örnekler açıklamaktadır. Ancak İstanbul sokaklarında çok sayıda Buharalı görünmekte ve bunların tamamı hacca gitmeyip bir kısmı Osmanlı topraklarına

29 BOA, DH.EUM 2. Şb. 4/3 (2)

30 BOA, DH.EUM 5. Şb 43/30 (1) (29 Ağustos 1917).

31 BOA, A.DVN 53/29.

32 BOA, DH. MUİ 53/34 (1)

iskân edilmek ve burayı kendilerine vatan edinmek amacı taşıdıklarına dair de belgeler³³ bulunmaktadır.

Sonuç

Buhara'dan İstanbul'a ve buradan da Hicaz'a yapılan yolculuklar, yalnızca hac vazifesini yerine getirmekle sınırlı olmayıp, aynı zamanda Osmanlı toplumuyla ilişki kurulmasına ve bu ilişkinin iki toplumu birbirine yakınlaştırmasını yardımcı rolü olmuştur. Kültürel açıdan eşsiz bir zenginlik sunan İstanbul'da bulunmak ve buradaki kutsal yapıları ziyaret etmek, Buharalı hacılar için büyük önem arz etmiştir. İstanbul ve Hicaz başta olmak üzere bir süre ikamet edilen yerlerde ulemadan ve halktan seçkin insanlarla kurulan iletişim ve etkileşimin, ülkelerine döndüklerinde etkileri görülmüştür. Aynı şekilde Buharalı hacıların İstanbul'un kültür ve manevi hayatına önemli katkıları olmuştur. Dönemin manevi hayatını can veren kurumlara ek olarak ortaya çıkan ve Buharalı hacıların oluşturduğu kültürel mekanlar, şehrin kimliğine ayrı bir renk katmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Kitaplar ve Makaleler

Asker, Ahmet, "Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22, 1 (2021), s. 101-119.

Beyoğlu, Süleyman, "Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi", *Üsküdar Sempozyumu I 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler*, Cilt 1, İstanbul 2004, s. 201-210.

Nuran Çetin, "Murâd'ı Buhârî Tekkesi ve Fonksiyonları", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Sayı 4), 2005, s. 6-36.

Kane, Eileen, *Russian Hajj Empire and the Pilgrimage to Mecca*, New York 2015.

Kara, Mustafa, "Emir Buhârî", *DİA*, 11. Cilt, s. 125-126.

Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 7 (1996), s. 497-511.

Özcan, Azmi "İttihâd-ı İslâm", *DİA*, 23. Cilt, s. 470-475.

33 BOA, BEO 1767/132478 (1); BOA, A.MKT.UM 188/48 (1).

- Sarımay, Yusuf, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”, *Bilig*, Kış 2019, Sayı: 88, s. 1-18.
- Sibgatullina, Alfina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul 2014.
- Tanman, M. Baha, “Özbekler Tekkesi-İstanbul Kadırga’da Orta Asya’dan gelen dervişlerin barınması için inşa edilen Nakşibendî tekkesi”, *DİA*, 34. Cilt, s. 121-123.
- Tanman, M. Baha, “Özbekler Tekkesi-İstanbul Üsküdar’da Orta Asya’dan gelen dervişlerin barınması için inşa edilen Nakşibendî tekkesi”, *DİA*, 34. Cilt, s. 123-124.
- Toshova, Sharifa, “Türkistanlı Hacı ve Seyyahların Gözüyle İstanbul”, *GTTAD*, Cilt: 3, Sayı: 6, Temmuz 2021, s. 401-408.
- Varol, Muharrem, “19. Yüzyıl İstanbulu’nda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLII, 2013, s. 317-347.

